

Fig. 1. Christiansø kirke. Indre, set mod øst. O. 1900.

B. Kjøller o. 1900

CHRISTIANSØ KIRKE

Kaldet er stiftet 1684 samtidig med fæstningens anlæggelse, og 1685 indrettedes for garnisonen en kirkesal i selve fæstningstårnet¹, som benyttedes til den nuværende bygning toges i brug 1821. Som garnisonskirke tilhørte den kongen, som alene havde jus vocandi og vedligeholdt bygningen, mens menigheden selv måtte bekoste vin, brød og alle ornament². Uagtet fæstningen er nedlagt 1855 og al militærbesætning ophørt 1863, ejes hele øen — indbefattet kirken — stadig af staten og administreres af marine-ministeriet (forsvarsministeriet) uden for landets almindelige kommunale inddeling³.

Kirken indrettedes 1685 i et rum i fæstningstårnets underetage, som i begyndelsen var bestemt til »retirade-plads« i krigstid for kommandanten og andre officerer. Nedenunder befandt sig krudt-, material- og proviantkælderen og ovenover stod 14 kanoner. Adgangen til kirken fandt sted fra tårnets nordside, hvor man fra Ravelinsvagen kom ind i »Borggården«, hvor en omtrent 13 fod høj trappe førte op til kirkedøren⁴. Kirkerummet, hvori der fandtes en åben skorsten eller kamin (sml. s. 581), var på grund af tårnets krumme mure halvcirkulært. Midt på den rette side stod prædikestolen, og menigheden sad »ligesom på et parterre«⁵. 1738 betegnes den af præsten som et meget lidet, trangt og mørkt værelse².

1821 flyttedes kirken et halvt hundrede meter mod nord til den nuværende bygning, som ligger på en uregelmæssig firkantet plads, inddiget af kampestenmur. Den lille, rektangulære bygning (udv. mål 16,25x7,5 m) er opført af kløvet granit under englænderkrigen efter tegning af ingeniørkaptajn v. Suensson og tjente oprindelig som våbensmedje⁶.

1852 blev kirken ombygget og udvidet, bl.a. opførtes et våbenhus ved vestgavlen. En gennemgribende restaurering foretoges 1928 under ledelse af arkitekt Chr. Olrik. Hovedindgangen i vest blev udvidet, og indenfor afskiltes en forstue, hvorover et pulpitur er indrettet. De tidligere fladbuede vinduer — fire i hver langside — er gjort lidt smallere og har fået rundbuet afslutning, i østgavlen er indsat to døre, som danner indgang til præsteværelse og materialrum. Ved begge gavle er i nord og syd opført lisener af ca. en halv meters frem-spring, ligesom taggavlene har fået påmuret lave kamme. Over vestenden er desuden rejst en lille tagrytter af bindingsværk med blytækket pyramidespir.

Det indre er overdækket af en gibset trætondehvælving med profileret vederlag. Udvendig står kirken hvidkalket og tækket med vingetegl.

I kirkepladsens sydvesthjørne er til afløsning af en fritstående tømret klokkestabel til to klokker opført et klokketårn efter bornholmsk mønster, bestående af en kampestens underdel og bindingsværks klokkestokværk med brædegavle og tegltag, hvorover to vindfløje.

Den nu anvendte lille kirkegård, der ligger ca. 150 m syd for kirken, må antages at være øens første, som indviedes 25. okt. 1684⁷. Den omgives af kampestensgårde og er beplantet med træer og buske. I kirkegårdens nordvestre hjørne har ligget et †*gravkapel*, kaldet Hoffmans kapel, opført af kommandant Henrik Hoffmann (1685—1709). Sml. s. 583. Kapellet er nedrevet 1888⁶. Mangelen på jord har sikkert været årsag til, at der allerede 2. dec. 1684 indviedes endnu en kirkegård på den ubeboede ø, Græsholmen, hvor 38 pestlig iflg. Thurah blev begravet det følgende år. Hvor længe denne kirkegård har været i brug, vides ikke, men 1811 indviedes påny en gravplads på Græsholmen (sml. gravsten s. 583), som dog næppe blev anvendt gennem længere tid. Endelig findes på Frederiksø den såkaldte kolerakirkegård, som benyttedes under koleraepidemien 1853. Kisterne blev her, som antagelig også på Græsholmen, nedsat i småsten, da der ikke findes jord af betydning⁸.

INVENTAR

Alterklæde af guldbroderet rødt silkebrokade fra 1903, skænket af Elisabeth Garde, datter af fæstningens sidste kommandant, admiral H. G. F. Garde.

*Alterklæde (fig. 2) fra begyndelsen af 1700'rne, af vinrødt silkestof, bro-

Fig. 2. Christiansø kirke. *Alterklæde (s. 577).

Fot. i NM.

deret med guld- og sølvtråd samt pailletter. Broderierne består dels af en række store symmetriske planteornamenter, dels af en bred bræmme sammensat af tre rækker parvis modvendte delfinlignende figurer, og spredt over klædet findes små kors, stjerner og plantesnørkler. Alterklædet blev 1904 overladt til Nationalmuseet fra marineministeriet⁹.

Altertavlen er et maleri fra 1928: »Jesus viser sig for disciplene efter opstandelsen«, malet af Povl Olrik.

†*Altertavler*. 1) Et nyt alter forfærdigedes 1693 af snedkeren Willem Nielsøn fra Svaneke (rgsk., sml. prædikestolen i Svaneke s. 102).

2) O. 1760 fandtes på alteret et maleri, som beskrives ret indgående af Urne. Det målte omtrent 9 kvarter i firkant og omgaves af en gammel grøn træramme, som vist havde været forgyldt. En rest heraf er måske bevaret i et lille *trekanttopstykke med Gudsøje, omgivet af udskårne skyer og englehoveder, som skal være kasseret 1820 og nu opbevares i museet i Lille tårn. Maleriet var iflg. Urne af fint lærred overstrøget med mørkebrun farve, hvorpå et nadverbillede var malet i rødt og blå. Ved siderne var nadverens indstiftelse symboliseret ved en kalk og et brød »tykt som et husbagedbrød«. Foroven, over Kristus, var malet en lysekroner med tre blus og forneden, vel i nadverbilledets forgrund, en kedel med to hanke og en mand med et vandfad. Allernederst var ordene »Nadverens Sacramente« skrevet med gule bogstaver. Urne vil vide, at altertavlen i kommandant Hirschnachs tid (død 1736) var købt i Rønne for 10 sldr. af kirkens penge og at den var malet af skilderen

Wilhelm Koefoed, »som var fød dum og døv«⁴ (sml. †epitafium i Rønne, s. 63). Tavlen er sandsynligvis kasseret, da kirken blev restaureret 1852.

3) Den følgende altertavle kan meget vel være anskaffet ved nævnte restaurering, og man har da benyttet lejligheden til også at forny prædikestolen, idet de to genstande herefter var kombineret i en søjleopstilling over alteret (sml. den tilsvarende i Rønne, s. 52). På altertavlen var anbragt tre gipsfigurer, Kristus, Peter og Paulus, efter Thorvaldsen, som nu findes i museet i Lille tårn.

Altersølv. Kalk fra 1731, 21 cm høj. Den svarer ret nøje til den ganske samtidige i S. Ols kirke (s. 357). Under foden er indprikket: »Anno 1731 Blef Denne Kalch til Christians Öes Garnisans (!) Kirche omgiort og forbedret med 15¾ lod Sölf weier nu tilhaabe 40 lod« — også indskriften svarer til S. Ols. Senere er tilføjet: »Restaureret i Kjøbenhavn 1865«. Stemplet med et ukendt mestermærke MR. Iflg. Urne har kalken været »stærk forgyldt«⁴. Glat *disk* med indgraveret blomst. Ingen stempler. *Oblatæske* fra o. 1700, rund, med store opdrevne blomster og blade på låg og sider; midt på låget en bladkrans omkring et glat, rundt felt. Bund og låg har bølget kant. Tvm. 7,5 cm. Under bunden to stempler, det ene rundt, vistnok med tallet 11, det andet hjerteformet med tallet 22.

†*Altersølv*. En forgyldt †*kalk* og *disk* på 24 lod nævnes 1688 (inv.). Kalken blev omgjort 1731 (sml. ovf.), disken noget senere. 1688 fandtes desuden en †*kalk* af engelsk tin, som iflg. Urne rummede en halv pot og bar Christian 5.s monogram og årstallet [16]73; den tilhørende †*disk* havde initialerne I H, årstallet 1666 samt to stempler, det ene med en krone over, det andet med en dødning »havende en Urte-Kost i dend ene og ligesom en Digte-Kølle i dend anden Haand, og over begge hands Arme gaaer en Piil«. Tinkalken med *disk* var o. 1760 ubrugelig⁴. †*Tinflaske* på halvanden pot nævnes 1688 og 1810 (inv.). En †*vinflaske* af sølv skænkedes 1713 af kommandant Halbruch¹⁰.

Sygekalk, antagelig fra 1723, indvendig forgyldt, 12,5 cm høj. Rund fod med fodplade og platte over vulst, på oversiden store drevne tunger med treblade i sviklerne. Lille buklet knop lige under bægeret, hvis rand er let ud-

Fig. 3. Christiansø kirke. O.N. 1951
Alterstage 1654 (s. 580).

svejfet. Ingen stempler. Den tilhørende *disk* har en graveret dobbeltlinje på randen og et kors i bunden. Københavns bystempel 1723 og mestermærke for Wulf Behrendt Jagenreuter (Bøje s. 58). Nyere *oblatæske*. En †*sygekalk* formodes anskaffet 1702, da en forgyldt kalk og disk på 14 lod førtes til inventarium.

Alterstager (fig. 3) fra 1654. Kraftigt profileret fod hvilende på tre liggende løver, profileret skaft med pæreformet led forneden, profileret lyseskål. Lysetorn af malm. Højde 44 cm. På foden er graveret årstallet 1654 omkring et bomærke bestående af korslagt hammer og tang. 21. aug. 1692 forærede skipper Niels Madvig, fører af det kgl. skib »Gach med« et par udpuklede messingstager¹¹, som da også førtes til inventarium, men om det er de nuværende, kan ikke afgøres, da der allerede 1688 fandtes et par messingstager »med former« (inv.). Betegnelserne »udpuklede« og »drevne« (inv. 1692) ville passe bedst på stager af messingblik.

†*Messehageler*. 1) Af rødt fløj, nævnt 1688 (inv.). 2) Tilsvarende, med sølvkors og garnering, nævnt 1810 (inv.).

Døbefont, nyere, af kalksten. *Døbefont af træ fra o. 1850 bestående af en drejet, balusterformet fod bærende en krans til dåbsfadet. I museet i Lille tårn.

†*Døbefont* af snedkerarbejde med træfod, seks kvarter høj. Nævnt o. 1760¹².

Dåbsfad fra slutn. af 1700'rne, af engelsk tin, ret dybt, med profileret rand. Tvm. 31 cm. Under bunden mestermærke for tinstøberen Ephraim Benjamin Rütz, København. Fadet føres først til inventarium 1832. †*Dåbsfad* af messing ankom 1685 med skibet »Søhesten« og anvendtes første gang, da præstens søn Jens blev døbt 6. dec.¹¹. Messingfadet nævnes i inventarierne 1688 og 1810.

Dåbskande af tin med samme stempel som dåbsfadet. Pæreformet korpus på rund, profileret fod, næbformet hældetud, svungen hank og kuplet låg med vaseformet gæk. 32 cm høj. Omtales først 1834 (inv.).

Til døbefonten hørte 1832 et guldgaloneret carmoisinrødt *klæde*, der sagtens er brugt som omhæng. 1810 var kirken i besiddelse af et sæt †*kristentøj* (d.v.s. dåbskjole med tilbehør), som vel har været stillet til rådighed ved barnedåb.

Prædikestolen er nyere, men har oprindeligt stået i marinehospitalet, hvorfra den 1928 overflyttedes til Christiansø. †*Prædikestole*. 1) En af Thurah og Urne omtalt prædikestol var hævet et trin over gulvet og bestod af fem fag af glat snedkerarbejde med malerier af Kristus og evangelisterne med deres symboler. 1693 forfærdigede snedkeren Willem Nielsøn fra Svaneke (sml. albertavle s. 578) en himmel til prædikestolen, og året efter leverede Holmens billedsnider en due til at hænge over stolen (rgsk.). 2) O. 1850, indrettet som en loge over albertavlen (fig. 1, jfr. s. 579) og overdækket med en lukket, svungen baldakin.

Stolestader fra o. 1850 med glatte fyldingsdøre. †*Stole*. 1693 forfærdigede Willem Nielsen otte mands- og kvindestole, to »enkestole« og en skammel (rgsk.). Iflg. Urne var der på hans tid ialt 46 stole og skamler, hvoraf een stol

med plads til 2—3 personer stod i kaminen. På stolene fandtes »intet andet end deres numre 1, 2, 3 o.s.v.«¹².

Urne omtaler en †*skriftestol* med maleri af toldereren og hans ord: »Gud være mig arme synder nådig«¹².

Nyere *pulpitur* over korbuen i kirkens vestende.

Orgelet er skænket af Frederik 7. 1852¹³. Orgelfacaden fremtræder med tre åbninger, som dækkes af et klæde bag et sprodeværk af forgyldte palmetter.

†*Pengeblokke*. 1810 fandtes to blokke, en kirkeblok med to og en fattigblok med tre taskelåse (inv.).

To *pengetavler* fra o. 1850 af mahogni. Begge har låg med pengeslidse og drejet håndtag. På den enes gavlbrædt er malet et ovalt skilt med ordene »Til de Fattige«. 1810 fandtes en kirketavle med sølvbjælde samt en fattigtavle (inv.).

†*Malerier*. 1) 1692. Maleri på lærred forestillende Kristus på korset mellem de to røvere; forneden Maria og Johannes. »Allernederst« stod »N O S M — P O S M 1692«. Glat ramme. Maleriet hang i 1700'rne på muren ved døbefonten⁴.

2) Maleri på træ forestillende de hellige tre kongers tilbedelse af Jesusbarnet. Billedet, der hang ved prædikestolen, skal være skænket på en hellig tre kongers dag af kommandør Neuspitzer⁴ (kommandant på Christiansø 1741—49).

Lysekroner. 1) Et gedigent gørtlerarbejde af messing og bronze, indrettet til petroleumslamper. Kronen hang oprindeligt i dronningens kahyt i kongeskibet »Dannebrog«, men blev 1905 overdraget kirken. Nu nedtaget og sat til side.

2) Ny, af messingblik.

†*Lysekrone* af glas nævnes 1810 (inventarium).

Kirkeskib, barken »Olga«, bygget o. 1850. Indtil den ophængtes i kirken 1890 skal den have stået i Orlogsværftets modelsamling¹⁴.

Klokker. 1) 1751. Om halsen versalindskrift mellem to palmetborter: »Me fecit Johan Barthold Holtzmann Hafniæ a(nn)o 1751« (»J. B. H. i København støbte mig 1751«). På siden Frederik 5.s kronede spejlmonogram. Tvm. 63 cm.

2) Støbt af I. C. og H. Gamst, København, 1840. Slagringen stærkt beskadiget. Tvm. 70 cm.

†*Klokker*. 1) 6. dec. 1688 ankom det kgl. skib »Gak med« med en klokke¹¹.

2) 1709, med indskriften: »Me fecit Frideric Holtzmann Hafniæ 1709«⁴ (»F. H. i København støbte mig 1709«).

3) En lille skibsklokke, som generalmajor West, kommandant på Bornholm 1722—39, skal have foræret til kommandør Stibolts frue⁴.

GRAVMINDER

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1688. Fæstningens første feltskær, hollænderen Kirkering, død 6. dec. 1688¹¹. Gotlandsk kalksten, 168x103 cm, med fordy-

bede versaler. Overfladen er stærkt forvitret og den tyske indskrift svært læselig, blandt enkelte andre ord ses navnet Anna Margrethe, formodentlig kirurgens hustru. I kirkegårdens vestligste række.

2) O. 1706. Proviantforvalter Hans Heinrich Tønder, født 11. maj 1661, udnævnt til proviantforvalter 2. juni 1702, død 17. april 1706. Senere er tilføjet en gravskrift over Tønders efterfølger som proviantforvalter, Alexander Jagenreuter, født på Christianshavn 1670, død på Christiansø 29. nov. 1742¹⁵. Neksø-sandsten, 185 x 120 cm, med svagt læselige versaler. Foroven findes i lavt relief et billede af opstandelsen og i hjørnerne evangelist-medailjoner. Langs randen er hugget en rankebord. I vestligste række.

3) O. 1737. Skipper Peter Fenger fra Lübeck, død her 6. febr. 1737. Randprofileret Neksø-sandsten, 192x100 cm, med fordybede versaler (tysk). Midt på stenen et krucifiks i relief, derunder: »Christus ist mein Leben« og nederst timeglas og dødningehoved. I kirkegårdens sydvestre hjørne.

4) O. 1779. Kommandant Caspar Henrich Stibolt, født 3. sept. 1692, død 9. marts 1779, og hans to hustruer, Charlotte Hedevig Stibolt, født 1710, død 15. maj 1726, og Catrine Harasafskye, født 1711, død 24. juli 1782. Neksø-sandsten, 197x127 cm, med skriveskrift. Stenens overflade er ophøjet i to afsæt, hvoraf det midterste parti udgør en skrifttavle, som omgives af tre våbenskjolde, de to visende en arm og et kors, det tredje utydeligt. I hjørnerne er små ophøjede cirkelfelter. Stenen hviler på en sandstensramme med brede udhugne nicher på siderne.

5) O. 1795. Kaptajnløjtnant, kompagnichef og interimskommandant på Christiansø Andreas August von Kohl, født 22. juni 1726 i Fæstningen Rensborg, indskreven som kadet i kongelig dansk tjeneste februar 1737, har været i kgl. dansk tjeneste i 51 år og preussisk i 7 år, gift 2. aug. 1736 (?) med jomfru Johanna Sophia Hassel, død 1795. Randprofileret Neksø-sandsten, 197 x 128 cm, med fordybede versaler i ophøjet, rektangulært skriftfelt, hvorpå der forneden er hugget et våbenskjold i relief. Rosetter i hjørnerne. Stenen ligger på en ramme af sandsten.

6) O. 1802. Anna Dorthea Michelsen, født Hansen, født 9. febr. 1773, i 17 år gift med gæstgiver Anders Michelsen på fæstningen Christians Øe (syv børn), død 17. febr. 1802. Randprofileret Neksø-sandsten, 195x99 cm, med hjørnerosetter og skriveskrift i ophøjet skriftfelt. På sandstensramme. Nordligst i vestre række.

7) O. 1803. Artilleriløjtnant på fæstningen Christians Øe Johan Nielsen, født i Kiøbenhavn 24. sept. 1744, død 7. april 1803, og hustru, Dorothea Kielsen, født i Kiøbenhavn 10. april 1768 (?), gift 1. juli 1768, død 18. april 1802. Datteren Cathrina overlevede forældrene. Randprofileret Neksø-sandsten, 194x121 cm, med kursivindskrift og hjørnerosetter. På sandstensramme.

8) O. 1818. Hans Chr. Wulff, født 30. juli 1815, død 26. juni 1818. Randpro-

fileret Neksø-sandsten, 97x67 cm, med ovalt skriftfelt (kursiv) og hjørnerosetter. Ved siden af nr. 9.

9) O. 1824. Anna Marie Wulff, født Søderberg, født 26. jan. 1788, død 26. febr. 1824. Moder til otte børn, hvoraf fire døde før hende. Sandstensstele med indfældet skrifttavle af marmor. Øverst står en sandstensfigur forestillende Håbet. Højde 240 cm. På gravsted omgivet af smedjernsgitter i kirkegårdens sydøstre hjørne.

10) O. 1825. Manja Hansine, født 19. juli, død 11. aug. 1825. Oval Neksø-sandsten, 50x37 cm. På samme gravsted som nr. 8 og 9.

11) O. 1827. Bernholdt Dam, død 1827. Randprofileret Neksø-sandsten, 95x49 cm, med buet overside, hjørnerosetter og ovalt skriftfelt (skriveskrift).

12) O. 1858. Dannebrogsmænd, lodskvartermester Mogens Jørgensen, født 2. juli 1805, død 16. juli 1858 efter 20 års ægteskab. Efterlod sig hustru og to børn. Randprofileret Neksø-sandsten, 170x86 cm, med hjørnerosetter og ovalt skriftfelt (skriveskrift). På sandstensramme.

13) O. 1859. Johan Nicolai Conrad Eigtved, født 22. okt. 1858, død 6. jan. 1859. Neksø-sandsten, 85x49 cm, med buet overflade, hjørnerosetter og ovalt skriftfelt (skriveskrift).

14) O. 1850. Barnegravsten, randprofileret Neksø-sandsten, 84x50 cm, med hjørnerosetter og ovalt skriftfelt. Ulæselig indskrift (skriveskrift). Mellem nr. 7 og 12.

På *Græsholmens kirkegård* ligger en gravsten over Thea Munk, død 15. juli 1812, gift med kaptajn i søetaten, kommandant Hans Munk (to døtre). Neksø-sandsten, 188x85 cm, med skriveskrift.

En *†muret begravelse*, kaldet Hoffmans kapel stod til 1888 i den nuværende kirkegårds nordvestre hjørne, hvor gravsten nr. 3 nu ligger. I kapellet lå i åben begravelse kommandant Henrik Hoffmann, død 1709, hans hustru, Dorothea Elisabeth von Grünewald, død 1711, samt en kaptajn Bille, som døde 1710.

KILDER OG HENVISNINGER

Kirkeregnskaber 1688—1702, Marinens regnskaber (LA), regnskaber 1810, 1832—34, 1836, 1842—43 (LA). — Annotationsbog for præsterne 1738—1816 (LA). — Museumsindberetning af O. Norn 1951. — S. Bang: Christiansø Bogen. Rønne 1929.

¹ Thurah s. 285. ² Annotationsbog for præsterne 1738—1816. ³ B.S. X, 16 ff. ⁴ Urne tilf., s. 283. ⁵ Chr. Vest Hertel: Nye udførlig Beskrivelse over den vigtige danske Søefæstning Christiansø etc. 1809. S. 16 jfr. Thurah s. 283. ⁶ A. E. Kofod: Fører over Fæstningen Christiansø. ⁷ Thurah. ⁸ B. S. X, 27 ff. ⁹ Inv. nr. D. 5759. ¹⁰ Thurah s. 287. ¹¹ Thurah s. 286. ¹² Urne tilf., s. 284. ¹³ B.S. VI, 79. ¹⁴ H. Henningsen: Kirkeskibe s. 153. ¹⁵ Gravskrifterne er gengivet i Hans Berner Schilden Holsten og Albert Fabritius: Lensbaron Hans Berner Schilden Holstens Slægtbog, I. del, 2. bind, s. 407—09 (venligst meddelt af dr. phil. Albert Fabritius).